

זו המכה אשר נסחבת מן היאור

פרעה אחנאתן ומשה: לגלגוליה הארוכים מאוד של מיתו-היסטוריה

| יעקב שביט | פורסם לראשונה: 24.03.2002 | 23:00 | עודכן ב: 25.03.2002 | 15:12

ברומאן "אחנאתן החי באמת" (1985) של נגיב מחפוז, שעניינו חייו של פרעה אחנאתן (הוא אמנחותפ-אמנופיס הרביעי; 1337-1351 לפי הכרונולוגיה הנמוכה), מנסה סופר מצרי צעיר לגלות את האמת על אישיותו ומעשיו של "המלך הכופר". לכן הוא נפגש עם כמה מן הדמויות המרכזיות בדרמה של עלייתה ושקיעתה של "המהפיכה המונותאיסטית", ובהם: הכוהן הגדול של האל אמון, המלכה נפרתית, המלכה תדואפה (אשתו החורית של אחנאתן), חרמחב, שר הצבא ומי שלאחר שעלה לכס המלוכה השלים את הרסטורציה, ואחרים. הסופר רושם מפי העדים גירסאות, הערכות וסיפורי רכילות, אך אינו קובע עמדה בשאלה אם אחנאתן היה מהפכן גדול, כופר, הוזה מסוכן או אפילו משוגע.

יש גורסים שלרומאן השבלוני למדי הזה של מחפוז היה מסר פוליטי אקטואלי מרומז (ביקורת על אנואר סאדאת כאידיאולוג בעל כוונות טובות אך נוקשה, לעומת מובראק הפרגמטי). אם יש משהו בטענה הזאת, מצטרף הרומאן הזה למדף העשיר של הספרות האחנאתומאנית שמניין שנותיה כמאה, שהפכה את פרעה אחנאתן לדמות היסטורית שימושית לכל עת ולכל עניין (אחרי מחפוז הופיע רומאן נוסף, מאת כריסטיאן ז'אק, ושמו "נפרתית ואחנאתן"). אחנאתן הוא אחת הדמויות החידתיות ביותר בהיסטוריה של המזרח הקרוב הקדום, אם לא החידתית ביותר; דמות שעצם קיומה לא היה ידוע כשלושת אלפי שנים מפני שיורשיו דאגו להכרית לו כל זכר. אמנם חורבות אחנאתן (אל-עמארנה כיום) משכו מבקרים במשך כל התקופה ההלניסטית-רומית וגם לאחר מכן, ומשנות העשרים של המאה ה-19 נהפך האתר - "עיר הפלאות של פרעה הכופר" - ליעד של תיירות מן המערב, אבל רק לאחר שפוענח כתב ההירוגליפים והכתובות תורגמו, היה אפשר להכיר את עולמו של המלך בן השושלת ה-18.

הסיפור ידוע: פלינדס פטרי החל לחפור באל-עמארנה בשנת 1891, ובשנת 1897 נתגלה באקראי הארכיון ובו 380 לוחות חומר כתובים אכדית. הכתובות על 14 אסטלות הגבול החצובות בסלע, שקבעו את גבולותיה של העיר החדשה שהקים אחנאתן, הטקסטים (ובראשם "המזמור הארוך", "המזמור הקצר" לאתן, האל-שמש, שפורסמו לראשונה בשנת 1894), תמשיחי הקיר בקבריהם של אנשי החצר, והארכיון, איפשרו לשחזר מאורע יחיד במינו שהזכרון ההיסטורי לא שימר ממנו כמעט דבר. הגילוי הארכיאולוגי הוליד את אחנאתן מחדש, והעניק לו אפשרות שנייה להצית את הדמיון. זה אכן ניצת ויצר סביבו ספרות ענפה של היסטוריה, פסוודו-היסטוריה ומיתו-היסטוריה שאפשר לראות בה השתקפות של זרמים שונים של התרבות המערבית.

מן השרידים בתל אל-עמארנה עלה מאוב פרעה יחיד במינו, ששינה לתקופה קצרה את פניה של ההיסטוריה המצרית וחולל מהפיכה דתית ותרבותית; מהפיכה ששינתה במצרים סדרי עולם והפכה על פיהם, כמעט בבת-אחת, עיקרי אמונה, סדרי פולחן ונוהלי שלטון; וכל זאת בארץ שהתהדרה עד אז ברציפות בת כאלף ושבע מאות שנים של מסורת דתית ותרבותית. המהפיכה האחנאתנית באה

לידי ביטוי לא רק בתפישת העולם החדשה, בניסיון לברוא תרבות ללא עבר ושפה חדשה, אלא, ואולי בעיקר, בפעילות איקונוקליסטית שיטתית, בסגירת מקדשים, בביטולם של חגים וטקסים, בנישול הכהנים לאלים הישנים ממעמדם, בקביעת נורמות אסתטיות חדשות ובבנייתה של בירה חדשה. במונותאיזם של אחנאתן לא היה מקום לאלים אחרים; האל שלו היה אל אוניורסלי, בורא עולם ומכוננו. תפישת העולם המונותאיסטית, או הקוסמותאיסטית שלו, היתה ללא מיתולוגיה, ללא אנתרופומורפיזם, ללא מאגיה, אבל גם ללא תורה אתית.

הפרשנויות השונות שהוצעו מאז סוף המאה ה-19 למקורותיה של תפישת העולם המונותאיסטית של אחנאתן, והוויכוח מה היו תוכנה ומהותה הם עניין לעצמו. לענייננו חשובה העובדה, שמעטים מטילים ספק בכך, שאחנאתן ניסה ליצור עולם דתי-תרבותי חדש, וכי יורשיו נקמו בו לא רק בהחזרת המצב לקדמותו אלא גם במחיקה שיטתית של מעשיו וזכרו מההיסטוריה ומהזיכרון הקולקטיבי המצרי. הם עשו זאת בהצלחה רבה, אבל לא מלאה. כאן בדיוק נכנסת לתמונה התיאוריה בדבר הזיכרון המודחק, המוצא דרכים עקיפות כדי להשתמר, עד שהוא פורץ החוצה. יש בין החוקרים (אדוארד מאייר היה הראשון בהם, כבר בשנת 1904) הסבורים שזכרו של אחנאתן, והזיכרון הטראומטי של המהפיכה האלימה שלו, נשמרו במסווה בהיסטוריה העממית המצרית, שבה היה לפרוטוטיפ של "המלך הרע": ה"מורד", "הפושע", וגם באנאלים שנשמרו בספריות המקדשים, ומשם התגלגל לכתביה ההיסטורית.

כבר ב"היסטוריה" של הרודוטוס הוא מופיע בדמותם של כאופס וירשו, חפרן, שהביאו, לדברי הרודוטוס, רעה גדולה על מצרים מפני שסגרו למשך יותר ממאה שנים את המקדשים, מנעו הקרבת קורבנות והכריחו את המצרים לעבוד למענם בפרך: "בגלל שנאתם אין המצרים רוצים להזכיר את שמם בכלל" (בתרגום בנימין שימרון ורחל צלניק-אברמוביץ). לדעת אחרים, אחנאתן אינו אלא הכוהן המצרי אוסרסיף בגירסה שמביא יוסף בן-מתתיהו ב"נגד אפיון" מן ה"איגיפטיאקה", ההיסטוריה של מצרים שכתב ביוונית הכוהן המצרי מנתון בן המאה השלישית לפני הספירה. לפי הגירסה ב"נגד אפיון", אוסרסיף היה כוהן מצרי מהליופוליס שהצטרף להמוני המצרים נגועי הצרעת וחוליים אחרים, שהועבדו בפרך ומרדו, נתן להם תורה חדשה, נלחם במצרים יחד בני היקסוס (ששנים קודם לכן גורשו ממצרים והקימו את ירושלים), השליט משטר טרור, שרף את מקדשיהם וטבח את כוהניהם. לדעת כמה חוקרים, מנתון, לפחות, התכוון באוסרסיף לא למשה, אלא לאחנאתן, והחולי (צרעת) מסמן את המהפיכה הזכורה לשמצה של אחנאתן; שכן מחלה ומגפה היו בספרות המצרית (והיוונית) מטאפורה שכיחה לציין בה מרידות, פורענות המתרחשת מידי פולשים זרים ואנרכיה.

דברי מנתון, שהשתמש במסורות שכוונו נגד הפרעה המצרי ה"כופר" והמהפיכה שלו הודבקו למשה, ליהודים וליהדות והם השפיעו על הדורות הבאים. על התפוצה הרבה של הספרות האנטי-מוזאיסטית מעיד פילון ב"חיי משה", כשהוא כותב על הקומדיות והחיבורים הרבים של "הפקרות ופריצות" שנכתבו כדי להפיץ דברי בלע על משה. העלילה הזאת, שבני ישראל היו מצורעים, שגורשו ממצרים כדי לטהרה, הונחלה לתרבות המערב על-ידי ההיסטוריון הרומי טקיטוס והסופר הנוצרי אורוסיוס (בן המאה החמישית לספירה), ויש סבורים שהיא שטבעה את העלילה על היהודים כמפיצי מחלות ואת הדימוי של היהדות כמחלה חשוכת-מרפא. כך הגיעה, למשל, לשירו של היינה, "בית-החולים החדש לבני ישראל בהמבורג". בשיר הזה נוקב היינה בשלוש המכות שבהן הוכו היהודים: עוני, מכאובי הגוף, והגרועה מכולן - היהדות; מחלת-מורשת גדולה ועתיקת יומין:

זו המכה אשר נסחבת מן היאור,
האמונה המחליאה העתיקה-מצרית
(תרגום ש' טנאי).

נזכיר כאן כי במקרא מתוארת מצרים כארץ טמאה (ויקרא, יח), וכי בהיפוך לא מפתיע תוארה האנטישמיות המודרנית כפתולוגיה וכצרעת. בכל מקרה, הקישור הספקולטיבי הנזכר הפך את אחנאתן לא למורהו של משה, אלא גם למי שכינוי הגנאי, שדבקו בו ובמהפיכה שלו, הועברו על-ידי הספרות האנטי יהודית למשה; כלומר, אחנאתן הוריש כביכול למשה (הרבה בסיועו של יוסף בן מתתיהו) את הדימוי שלו ושל המונותאיזם כ"מגיפה" וטבע אותו בזיכרונה של תרבות המערב. רוב החיבורים ההיסטוריים והפסוודו-היסטוריים שיצאו ליצור התאמה בין ההיסטוריה והריאליה של מצרים הפרעונית ובין המסורת המקראית התעלמו מן הקישור המפוקפק הזה, והעדיפו לחפש את הצד החיובי בקשר המדומה בין אחנאתן ובין משה. עכשיו נדמה היה שנמצא פרעה של ימי משה והדמיון-לכאורה בין המונותאיזם של אחנאתן ובין המונותאיזם העברי (והדמיון המפליא בין המזמור לאתן ומזמור קד בספר תהלים) שימש לא רק את מי שביקשו להוכיח את המהימנות ההיסטורית של הסיפור המקראי ולעשות הרמוניזציה בינו ובין התעודות המצריות. הניסיונות האלה החלו כבר בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה והולידו מאז ועד היום הרבה מאוד חלופות כרונולוגיות שונות על זמן השעבוד ויציאת מצרים. חלק מהניסיונות הללו היו מעשי מרקחת של דמיון יצירתי והיו נשארים על מדף האזוטריקה אלמלא הצטרפו אליהם גם חיבורים של חוקרים ומלומדים נחשבים, שדימו לגלות בזיקה בין אחנאתן למשה, או בין דת המקרא לדת מצרים ותרבותה, את מפתח הקסמים לשאלות קיומיות.

אם נחזור אל הזרם ההיסטורי לכאורה של הספרות הזאת, הנחת המוצא שלו היא שאכן היתה זיקה כלשהי בין אמונת אחנאתן לתורת משה. המחלוקת נסבה סביב השאלה מי השפיע על מי. ההד הספרותי המפורסם ביותר לעניין זה הוא הרומאן הגדול של תומאס מאן "יוסף ואחיו" (1936). מאן זיהה את אוסרסיף עם יוסף, ולפי גירסתו הוא זה שלימד את אחנאתן, שחצרו היתה מלאה באנשים בני אסיה, את ההכרה באל האחד והיחיד. הוא שפטר את חלומותיו, והוא שניהל בשבילו את עסקי הממלכה והפקיע קרקעות מבעלי האחוזות הגדולים, העבירן לרשות הכתר, ויצר מעמד של איכרים-חוכרים (רעיון שהופיע כ-140 שנה קודם לכן ב"רוח הנצרות וגורלה" של הגל, שם יוסף הוא המייסד של משטר העריצות הפרעוני).

היו שדבקו ברעיון שיוסף היה מורו של אחתנאן, או היפוכו של דבר. אחרים, לעומת זאת, העדיפו את הקשר אחנאתן-משה. הנה שלוש דוגמאות מן העת האחרונה: מחבר מצרי בשם אחמד עוסמן הציע בספרו "משה פרעה של מצרים - פתרון חידת אחנאתן" (1991), שאחנאתן ומשה - חד הם. לפי המעשייה הזאת, אחרי שנכשלה המהפיכה הדתית-תרבותית שלו ברח משה-אחנאתן למדבר סיני, חזר כעבור שנים לתבוע את הכתר מרעמסס הראשון, הובס, ונרצח בערבות מואב על-ידי סתי הראשון. מחבר יהודי-אמריקאי, גרי גרינברג, "תיקן" את המעשייה הזאת בספרו "מסתי משה: המוצא האפריקאי של העם היהודי" (1996) שינה את הייחוס המשפחתי. לגירסתו, משה אינו אחנאתן, אלא אחיו, אוסרסיף, שהיה הכוהן הגדול של אתן. לאחר מות אחיו, אוסרסיף-משה נמלט ממצרים יחד עם מאמיניו, שהיו מצרים לכל דבר, וכעבור שנים, לאחר מותו של פרעה חרמחב, חזר בראש צבא של מדוכאים וחולים מבני מצרים וחיל עזר משכם, כדי לתבוע את השלטון. אחרי שנכשל, הותר לו לצאת בליווי צבאי ממצרים.

רחוק עוד יותר על כנפי הדמיון עפים מסעוד ורוז'ה סבאח, שני אחים יהודים יוצאי מרוקו. בספרם (בצרפתית), סודות יציאת מצרים: מוצאם המצרי של העברים" (2000), העברים הם הכוהנים של אתן, אשר לאחר מות אחנאתן נאלצו לנטוש את הבירה החדשה אחת-אתן, צירפו אליהם המון רב, ופנו להגר לכנען כשהם מביאים אתם את הכתב ההירוגליפי ואת אמונותיהם. לפי הגירסה הזאת, שוטרי העיר היגרו דרומה ונהפכו לשבטי המסאי. וכבר בשנת 1934 נמצא מי שכתב שבשטח המסאי

יש הר ושמם "הר אלוהים".

כל התיאוריות האלה נבנו על מסורת נוספת, שהיהודים היו "מצרים על פי גזעם", כלומר לא היו שמים במוצאם. מכיוון אחר, פריחת המיתולוגיה ההשוואתית במאה ה-19 הביאה את המלומד היהודי-הגרמני היימן (חיים) שטיינטאל לטעון שסיפור משה דומה למיתוס השמש-מלך הארי, וממילא אינו קשור לא למצרים ולא לאחנאתן.

אך גם בלי קשר למשה ולתנ"ך היו אחנאתן ואשתו נפרתית לגיבורים של כמה וכמה רומאנים היסטוריים ומחזות, שירים, אופרות, סרטי קולנוע, ציורים, אמנות שימושית. הזוג המלכותי היה לחביבה של הספרות האזוטרתית לסוגיה השונים. דומיניק מונסראט, המתאר בספרו את הזיקה בין המחקר ההיסטורי ובין יצירות הספקולציה והדמיון, מונה כשישים יצירות ספרות שהתבססו על המחקר האגיפטולוגי והפליגו ממנו למרחבים עצמאיים ומילאו פערים כיד הדמיון הטובה. אחנאתן מתואר בהם כמהפכן הדתי הראשון, שהטרים את משה, ישוע, מוחמד, לותר ואחרים. הוא תואר כאינדוידואליסט, כאוטופיסט, כהומניסט, כאידיאליסט וכרציונליסט הראשון בהיסטוריה. מחברים פרו נאצים עשו אותו לשליט ממוצא ארי, לפרוטו נאצי (ואפילו לבן-דמותו של היטלר), המבקש ליצור סדר חדש; תיאוסופים הפכו אותו למנהיג של מלחמת האור נגד החושך; חסידים של תורות מסתורין תיארו אותו כשומר של החכמה האבודה של אטלנטיס; אפרוצנטרים תארו אותו כפרעה שחור (או מולטי) המייצג את חוכמתו המקורית של הגזע השחור (ברומאן של ישמעאל ריד, "ממבו ג'מבו" מ-1972, אחנאתן הוא מייסדה של תנועה אזוטרתית המאיימת על ההגמוניה של המערב. הוא נכשל, אך משה הצליח להביא לניצחוננו של אתן, האל-שמש, על אוסיריס).

אחרי מלחמת העולם השנייה נהפכה שאלת זהותו המינית של אחנאתן (שנשא לאשה את אמו, היה נשי, היה הומוסקסואל, היה הטרוסקסואל?) לנושא פופולרי, והוא אף נהפך ל"קדוש של הפדופילים". ומכיוון שמיד נגיע לפרויד, נזכיר כי ברומאן של הסופר הרוסי ד"מ מרז'קובסקי, "אחנאתן מלך מצרים" מ-1924, הופך פרעה מבן דמותם של יוסף, או של משה, לפרעה אנטישמי, הניצל מניסיון להתנקש בחייו על-ידי העברי יששכר, נעלם באופן מסתורי, ועתיד לחזור ולגאול את העולם.

בכל מקרה, נראה שהספרות האחנאתומנית הזאת היא ענף שולי למדי של מחלת האגיפטומניה בתרבות המערב. לספרות הקושרת את אחנאתן למשה, למקרא, ליהדות ולנצרות, נועד תפקיד מרכזי יותר. הסיפור בן התקופה ההלניסטית-רומית בדבר מוצאו המצרי של משה, והתיאוריה בדבר המקורות המצריים של אמונתו, שפרחה בספרות הדאיסטית של המאה ה-18, זכו לתחייה גדולה במשך המאה ה-19 בחיבורים שונים, שמהם שאל זיגמונד פרויד את החומרים לספרו "האיש משה ואמונת הייחוד" (בעברית בתרגום משה אטר, 1978, הסבור שפרויד היה הראשון שנתן "הסבר הגיוני" לסיפור המקראי).

ואמנם צריך את פרויד כדי להסביר את האובססיה, או נכון יותר את המאניה, שדחפה מחברים רבים כל כך לחפש אחר ראיות למוצא המצרי של משה, או של העברים. אבל, כאמור, פרויד עצמו נתפס למאניה הזאת, והדביק בה רבים. אפשר לומר כי ספרו של פרויד הוליד ספרות בפני עצמה על "משה" של פרויד.

לפרויד היתה תיאוריה מוקדמת על התפקיד שיש לזיכרון המודחק של הטראומה הקולקטיבית על רצח האב הקדמון על עיצוב אופיו וגורלו של עם ישראל. הספרות האגיפטולוגית בת הזמן רק סיפקה לו את החומרים הדרושים כדי לעגן אותה ולהפוך אותה להסבר של תכונות האופי המופנמות בעם ישראל. בכך המשיך בעצם את המסורת האתנוגרפית ההלניסטית-רומית, שמצאה במוצא העמים, או באגדות המוצא של עמים, את הצופן לפענוח תכונות האופי האימננטיות והבלתי משתנות שלהם. לפי סיפור העלילה שרקח פרויד ב"האיש משה והדת המונותיאסטית", שראה אור בלונדון בשנת

1939, משה היה אחד משרי הצבא של אחנאתן, שלאחר מות פרעה אסף את בני ישראל מארץ גושן והוביל אותם לכנען בלי שום הפרעה. לסיפור העלילה הלא מקורי הזה הוסיף פרויד מוטיב ששאל מספרו של א' זליון, "על משה וערכו לדת ישראל" (1922), ששאל עוד מגיתה ומ"ישראל במדבר" שלו, שם היו אלה יהושע וכלב בן יפונה שהחליטו לשם קץ לשלטונו של משה, המנהיג ההססן, ורצחו אותו. לפי פרויד, משה המצרי נרצח על-ידי ההמון שהתנגד לדרכי שלטונו ולא היה יכול לעמוד בתביעותיו. במקומו המציאו משה אחר, הוא משה המזויף של החומש, שהפך את יהוה, אל הגעש המדיני, לאלוהי ישראל. אמונת משה המקורית נשמרה על-ידי חוגים קטנים, עד שחודשה על-ידי הנביאים, ואילו מעשה הרצח הודחק ונשמר בסוד עד שפאולוס הודה בו כשפירש בעזרתו את טעם מותו של ישוע ככפרה על העוון הראשון נגד משה.

היסודות האלימים בסיפור יציאת מצרים היו רקע מתאים למוטיב עלילת הרצח. בצירוף מקרים מוזר הופיע בשנת 1939 הרומאן של הסופרת האפרו-אמריקנית ז'נ' הורסטון (1891-1960), "משה, האיש מן ההר". ברומאן הזה, זקני ישראל, ואהרן בראשם, זוממים לרצוח את משה הרודן, אבל אין להם האומץ לכך. משה הוא זה ההורג את אחיו אהרן, מי שבגד בו במעמד הר סיני, לפני הכניסה לארץ כנען, כדי להבטיח את עתידו של עם ישראל, ואז נעלם אל הנצח.

מקומו של "האיש משה" בהתפתחותה של הפסיכואנליזה, בביוגרפיה של פרויד (שבמכתב ליונג מינואר 1909 דימה את עצמו למשה ואת יונג ליהושע העתידיים להשתלט על הארץ המובטחת של הפסיכיאטריה) ובתפישת היהדות שלו, נדון לא אחת. נניח לפרשנויות השונות בשאלה מה היה המניע של פרויד להמציא את מעשה הרצח ואת רגשות האשם המודחקים שהוליד ומה הן המסקנות שהסיק מהסיפור. ברור שמעמדו של המחבר הוא שהעניק לתיאוריה על רגשות האשמה המודחקים את תהודתה והוא שהפך אותה לחיבור מרכזי כל כך, ולמוקד של התקפות שונות ומשונות, ובין השאר על פרויד וההיסטוריות.

דומני שהיה זה חוקר המקרא אברהם שלום יהודה שכתב את דברי הביקורת הנכוחים ביותר (לפי עדותו השמיע אותם באוזני פרויד בלונדון). יהודה כתב, שפרויד בנה את התיאוריה שלו על סמך מקורות מכילי שני, בלי לדעת את שפת המקור ובלי להכיר את עולם המושגים הייחודי שלו ואת ערכי התרבותיים. אבל, גם יהודה עצמו, שהאמין במהימנות של המסורת המקראית על ישראל במצרים, לא הסתפק בטענה העקרונית, אלא גם נחלץ להפריך את עמודי הבניין של התיאוריה הפרוידיאנית בעזרת המסורת המקראית: תורת משה לא הושפעה מדתו של אחנאתן, פשוט מפני שיציאת מצרים קדמה בחמישים שנה לעלייתו של אחנאתן לשלטון. כלומר, יהודה חזר על אחד המוטיומים של ההיסטוריה-ההנגדית, שהעברים הם אלה שהשפיעו על אחנאתן.

בשנת 1883 כתב היינריך (צבי) גרץ, שאגיפטולוג אחד לחש באוזניו פעם, שקרא אי-שם בקלף מצרי על יהוה, וכי המונותאיזם הוא המצאת כוהניו של אמון-רע המצרי. אבל "אני איני תולה כל חשיבות בטענה זו, שכן בענייני אמונה, שלא בדומה להמצאה, לא חשובה כלל הקדימה בזמן, אלא עוצמת האמונה". כוונתו של גרץ לא היתה לאחנאתן אלא לתיאוריות על תיאולוגיה מונותאיסטית מצרית קדומה שהשפיעה כביכול על משה. האגיפטולוג הגרמני רב-המוניטין יאן אסמן, המתעניין בגלגולי דמותו של משה בתרבות המערב כמאבק מתמשך בין זיכרון והדחקה, היה אומר על טענתו של גרץ, שזיכרון היסטורי יכול להישמר במשך דורות רבים על "קלף עתיק" עד שמגיע זמנו לקום לתחייה.

ואמנם סבור אסמן שמשה, הדמות האגדית, נטל בזיכרונה של התרבות המערבית את מקומו של אחנאתן, הדמות ההיסטורית: המהפיכה האחנאתנית מתה באבה ולכן נהפכה היהדות, יורשתה, ליעד של ההתנגדות העמוקה למונותאיזם חסר הסובלנות של אחנאתן. לרוב האירוניה ההיסטורית, מצרים בעולמו של החומש היא הארכיטיפ של ה"אחר" הקוטבי השלילי, ואילו תחייתה של הניאו-פגאניות (או

הקוסמותיאזם) בתרבות המערב למן תקופת הרנסנס ואילך, נאבקה בהגמוניה של המונותיאזם נוסח אחאנתן-משה-ישוע על-ידי החייאתה של "מצרים" של איזיס ואוסיריס (וגם של תורות מסתורין ומאגיה המושפעות ממצרים).

על הדברים האלה אפשר להשיב, כי בצד הספרות של הניאו-פאגניזם השואב את השראתו ממצרים, נכתבה במאה התשע-עשרה ספרות אנטי יהודית נרחבת, שלא נזקקה ל"מצרים" כעולם-נגדי שאפשר להכפיש באמצעותו את האיש משה, אמונתו, חוקיו, ואת העם שיצר (ראו במקצת לעניין זה: זאב לוי, היהדות בתמונת עולם של האמאן, הרדר וגיתה, 1994). יוון היתה לצורך הזה שימושית הרבה יותר. אפשר היה לתאר את מצרים, דתה ותרבותה באופן שלילי, ובד-בבד לתאר באופן שלילי את המקרא, את תורת משה ואת משה. בגירסתו של אסמן על שובו של הזיכרון המודחק - "מצרים" היא שאוחסנה במשך מאות שנים בספרים נשכחים וחזרה לזיכרון האקטיווי כדי להיות משקל נגד למונותיאזם וכדי להחזיר את ה"טבע" למקומו המרכזי במקומה של ההתגלות. האגיפטומניה, ובעקר החלק האגיפטופילי שלה, היא אפוא שיבתו של המודחק (על-ידי הנצרות) לתרבות המערב. על התיאוריה הזאת יהיו מי שהשיבו בתיאוריה על המוצא המצרי של המיתוס הנוצרי (האם אין המשפחה הקדושה, ואפילו השילוש הקדוש, מזכירים את השילוש אתן-אחנאתן-נפרתית? בזיכרון המערב מתרוצצות איפוא של מצרים הפרעונית והמקרא בתוך אינסוף תיאוריות ותיאוריות-שכנגד המבקשות לפענח את הקשר, האמיתי או המדומה, בין "ערש הציוויליזציות של העולם העתיק" ובין ישראל, האמונה בתורה משמים והמסורת ההיסטורית של יציאת מצרים. בחלק מן הספרות הזאת ממלא אחנאתן תפקיד מרכזי, אבל בחלק גדול יותר הוא נשאר מחוץ לתמונה והגיבור הבלעדי הוא משה.
